

Dochody rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych w regionie Wielkopolska i Śląsk

The incomes of families from economically weak farms in the Wielkopolska and Śląsk region

Irena Augustyńska-Grzymek, Joanna Pawłowska-Tyszko

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB w Warszawie

Streszczenie. W ostatnich latach coraz więcej uwagi poświęca się regionalnemu zróżnicowaniu dochodów rodzin rolników. Na szczególne zainteresowanie zasługują rodziny, które z powodu niewystarczających dochodów z gospodarstwa rolnego muszą uzupełniać je z innych źródeł. Celem badań była ocena sytuacji dochodowej rodzin ze słabych ekonomicznie (tzn. o wielkości 2–8 ESU) gospodarstw z regionu Wielkopolska i Śląsk w latach 2010–2012 na tle lat 2005–2009 oraz określenie głównych przyczyn zmian tej sytuacji. Dla lat 2005–2009 zgromadzono dane rzeczywiste, a dla lat 2010–2012 wykonano rachunek symulacyjny. Wykorzystano dane pochodzące z Polskiego FADN oraz z ankiet IERiGŻ-PIB o dochodach spoza gospodarstwa rolnego rodzin rolników. Próbę badawczą dobrano w sposób celowy: stanowiły ją rodziny z 91 gospodarstw indywidualnych położonych w regionie Wielkopolska i Śląsk (będącym jednym z czterech wyodrębnionych dla Polski regionów rolniczych FADN). Wybór podyktowany był m.in. tym, że średnio w latach 2005–2009 wśród pogrupowanych regionalnie rodzin z więcej niż jednym źródłem dochodu rodziny z tego regionu wyróżniały się największym udziałem dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika (62,0%) oraz największym udziałem rodzin z ujemnym dochodem z gospodarstwa rolnego (9,9%). Przy opisie rezultatów badań posłużono się m.in. analizą porównawczą. Ocenia się, że średnio w latach 2010–2012 dochód z gospodarstwa rolnego badanych rodzin wynosił 12 338 zł i był wyższy o 12,6% niż średnio w okresie 2005–2009, a dochód spoza gospodarstwa wynosił 22 424 zł i przekraczał ten z wcześniejszego okresu o 25,6%. W obu okresach co najmniej 66% dochodu pozarolniczego stanowił dochód z pracy najmniej członków rodzin, a ponad 17% – dochód z rent i emerytur. Obliczenia uwidoczniają zatem, że rodziny te nastawiają się głównie na pozyskiwanie dodatkowych środków pieniężnych spoza gospodarstwa i na ogół nie rozwijają działalności rolniczej, gdyż zbyt niskie dochody z tej ostatniej już od dawna nie zapewniają prawidłowego funkcjonowania gospodarstw ani nie zaspokajają potrzeb życiowych ich posiadaczy. Wskazuje

na to m.in. fakt, że średnio w latach 2005–2009 tylko w 7,7% tych gospodarstw był odtworzany majątek trwały. Z biegiem lat część badanych rodzin z pewnością zrezygnuje z prowadzenia gospodarstw rolnych, a część oprócz gospodarstwa rolnego nadal będzie miała inne, alternatywne źródła dochodu.

Słowa kluczowe: dochód z gospodarstwa rolnego • dochód spoza gospodarstwa • gospodarstwa słabe ekonomicznie • regiony rolnicze FADN

Abstract. In recent years, a lot of attention has been given to the regional diversification in the incomes of farmers' families. The families that do not earn sufficient income from farming, and thus are forced to obtain off-farm income, deserve special consideration. The present study, therefore, was aimed at investigating the income situation of economically weak farms (economic size 2–8 ESU) from the Wielkopolska and Śląsk region in the period 2010–2012 against a background of the period 2005–2009, and identifying the main causes of the changes in this situation. Real data were used for the years 2005–2009, and estimated data, for 2010–2012. The research was based on the data from the Polish FADN and a survey on the off-farm incomes of farmers' families, performed by the IAFE-NRI. The research sample was selected on purpose: it consisted of 91 families from private farms located in the Wielkopolska and Śląsk region (being one of the four FADN agricultural regions in Poland), where farmers' families – among the regionally grouped families with more than one source of income – in 2005–2009 on average, were characterised by the highest proportion of off-farm income in the total income of a farmer's family (62.0%), and where the proportion of families with a negative income from the farm was largest (9.9%). The method used in describing the results was, among others, comparative analysis. It was estimated that the income from farming of the families in question, in 2010–2012 on average, amounted to 12 338 PLN and was 12.6% higher than the average for the period 2005–2009, while the off-farm income amounted to 22 424 PLN, and was increased by 25.6%. In both periods, the income from the hired work of family members accounted for at least 66% of the off-farm income, and the income from pensions, for more than 17%. As shown by the calculations, these families focus mainly on obtaining additional financial means from outside of the farm, and generally do not develop agricultural activity because the insufficient income from farming does not ensure proper functioning of the farms or satisfy the vital needs of their owners, as suggested by the fact that only 7.7% of the farms, in 2005–2009 on average, reproduced fixed assets. Over the years, some of these families will certainly withdraw from agricultural activity, and some, apart from their farms, will continue to have other alternative sources of income.

Keywords: income from farm • off-farm income • economically weak farms • FADN agricultural regions

Wstęp

Wejście Polski do Unii Europejskiej oznaczało konieczność gromadzenia w indywidualnych gospodarstwach rolnych danych rachunkowości rolnej w ramach obligatoryjnego dla każdego z krajów Unii systemu FADN¹. Dane te prezentowane są

¹ FADN – Farm Accountancy Data Network (pol. *Sieć Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych*). W Polsce system ten jest nazywany Polskim FADN, a jego pełna nazwa brzmi System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych. Funkcjonowanie tego systemu

między innymi w podziale na cztery wyodrębnione dla Polski regiony rolnicze FADN: Pomorze i Mazury, Wielkopolska i Śląsk, Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Pogórze (ryc. 1).

Ryc. 1. Podział Polski na regiony rolnicze FADN
Fig. 1. Division of Poland into FADN agricultural regions

Źródło / Source: Rozporządzenie... (2005)

Podział kraju na wymienione regiony był efektem wcześniejszej analizy wyników gospodarstw rolnych położonych na terenie całej Polski. Analiza ta wykazała, że indywidualne gospodarstwa rolne zlokalizowane w różnych regionach – ostatecznie wyodrębnionych w Polsce jako regiony rolnicze FADN – różnią się wartościami siedmiu parametrów statystycznych określających ich efekty produkcyjne. Wśród tych parametrów znalazły się m.in. średnia powierzchnia użytków rolnych, średni plon zbóż,

---

stało się w naszym kraju obowiązkowe od roku wstąpienia do UE (2004 r.). System jest nadzorowany przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy (IERiGŻ-PIB) w Warszawie.

średnia liczba i wydajność krów dojnych oraz średni stan trzody chlewnej ogółem (Skarżyńska, Goraj, Ziętek, 2005).

Wspomniane parametry są szczególnie ważne, gdy ocenia się poziom dochodów z gospodarstw rolnych, ten bowiem w dużym stopniu uwarunkowany jest nastawieniem produkcyjnym gospodarstw oraz skalą prowadzonej produkcji. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że rodziny rolników, zwłaszcza z gospodarstw małych obszarowo i słabych ekonomicznie, stosunkowo często korzystają z alternatywnych źródeł dochodu (Fernandez-Cornejo i in., 2007; Kołoszko-Chomentowska, 2004; Martinovska-Stojčeska, Georgiev, Erjavec, 2008). Główny powód takiego stanu rzeczy stanowi fakt, że dochody z gospodarstw niejednokrotnie są niewystarczające do prawidłowego funkcjonowania tych jednostek ani do zapewnienia „godziwego” życia ich posiadaczy. Alternatywne źródła dochodów rodzin rolników to m.in. praca zarobkowa, świadczenia społeczne (w tym emerytury i renty) czy pozarolnicza działalność gospodarcza.

Z literatury przedmiotu (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 2008; Goraj, Michalak, Zmarzłowski, 2009) wynika, że wśród posiadaczy gospodarstw towarowych, którzy w ostatnich kilku latach oprócz dochodów z gospodarstwa rolnego uzyskiwali dochody spoza niego, większość stanowiły rodziny użytkujące gospodarstwa o wielkości ekonomicznej wynoszącej od 2 do 8 ESU², a właśnie takie podmioty są uznawane za słabe ekonomicznie. W związku z tym w niniejszym opracowaniu już na wstępie przyjęto założenie, że badaniami zostaną objęte rodziny z takich konkretnie gospodarstw rolnych.

Należy nadmienić, że według danych GUS, w roku 2007 – środkowym roku okresu, dla którego zgromadzono dane rzeczywiste (2005–2009) – liczba gospodarstw indywidualnych o wielkości ekonomicznej 2–8 ESU wynosiła w Polsce ok. 521 tysięcy. Było to ok. 29% krajowych gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą, a przy tym ok. 70% gospodarstw towarowych znajdujących się w polu obserwacji Polskiego FADN. Pracowało w nich wtedy prawie 36% osób pełnozatrudnionych w polskich gospodarstwach rolnych (Goraj, Osuch, Płonka, 2008; GUS, 2008).

Jak już wspomniano, poziom życia posiadaczy gospodarstw ekonomicznie słabych jest determinowany wysokością dochodów zarówno z rolnictwa, jak i z alternatywnych źródeł. Na jedno i drugie wpływa wiele czynników, toteż ich zmiana wynika z różnorodnych przyczyn. Jedną z nich jest światowy kryzys gospodarczy, którego skutki zaczęto w Polsce wyraźnie odczuwać po 2009 r. (Augustyńska-Grzymek, 2014).

Celem badań była ocena zmian sytuacji dochodowej rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw, średnio w latach 2010–2012 na tle lat 2005–2009, oraz określenie głównych przyczyn tych zmian.

---

² W latach 2005–2009 obowiązującą miarą wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych z krajów należących do Unii Europejskiej było ESU (ang. *European size unit*), czyli europejska jednostka wielkości. 1 ESU odpowiada 1200 EUR. Począwszy od 2010 r. wielkość ekonomiczną gospodarstw rolnych na ogół określa się w tys. EUR standardowej produkcji (ang. *standard output*), chociaż można ją również wyrazić w ESU, stosując odpowiednią metodę obliczeń.

Źródła dochodów gospodarstw rolnych

Dochody stanowią jeden z najważniejszych czynników kształtujących sytuację społeczno-ekonomiczną różnych grup społecznych oraz podmiotów gospodarczych. Osiąganie dochodów stanowi warunek trwania i rozwoju jednostek, a ich wysokość wyznacza możliwości decyzyjne w zakresie rozmiarów produkcji oraz wielkości bieżącej i odroczonej konsumpcji, w konsekwencji określając poziom zaspokojenia potrzeb.

Z punktu widzenia rachunkowości finansowej dochód z gospodarstwa rolnego, podobnie jak w przypadku podmiotów nierolniczych, kształtują dwie grupy czynników: przychody i koszty. Przychodami gospodarstwa rolnego są wszystkie wpływy do gospodarstwa z tytułu sprzedaży produktów rolniczych, które mogą być uzupełniane dotacjami. Koszty natomiast to m.in. koszty materialne i niematerialne, czynsze, podatki itp. Różnica między tymi dwiema kategoriami daje w efekcie wynik finansowy gospodarstw prowadzonych przez rodziny rolnicze. Należy dodać, że wielkość dochodów z gospodarstw rolnych wynika m.in. z typu rolniczego gospodarstwa rolnego, kierunku produkcji oraz wysokości obciążeń finansowych.

Wielość wymienionych czynników sprawia, że problem dochodów rodzin rolników jest bardzo złożony. Sytuacja jest najbardziej skomplikowana w przypadku źródeł pozyskiwania alternatywnych dochodów, do poszukiwania których zmusza trudna sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych. Te dodatkowe źródła dają bowiem możliwość pełniejszego wykorzystania zasobów pracy i kapitału oraz aktywizują mieszkańców wsi. Pozarolnicze źródła dochodów rodzin rolników mogą mieć charakter zarobkowy (np. dochody z pracy najemnej czy z pozarolniczej działalności gospodarczej), jak i niezarobkowy (np. renty i emerytury, zasiłki społeczne). Dlatego w rozważaniach na temat przyszłości rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych bardzo ważne wydaje się poznanie wszystkich źródeł ich dochodów, ponieważ to one kształtują rozwojowy i bytowy potencjał tych rodzin.

W literaturze przedmiotu źródła dochodów rodzin rolników są klasyfikowane według dwóch podstawowych kategorii: dochodu z gospodarstwa rolnego oraz dochodu spoza gospodarstwa rolnego. Wśród dochodów spoza gospodarstwa rolnego mogą się znaleźć dochody z podejmowanej w obrębie gospodarstwa działalności związanej z rolnictwem (agroturystyka, przetwórstwo rolno-spożywcze) i dochody związane z innymi działami gospodarki (handel, usługi, rzemiosło), a także dochody z pracy poza gospodarstwem rolnym (praca najemna) oraz dochody niezarobkowe (renty, emerytury i inne świadczenia socjalne, darowizny, spadki). Duży udział dochodów pochodzących ze świadczeń społecznych, głównie z rent i emerytur, świadczy o postępującym procesie „socjalizacji dochodów”, skłaniającym do ograniczania inicjatyw gospodarczych. Dochody pochodzące ze źródeł innych niż działalność rolnicza mogą stanowić dodatkowe wsparcie finansowe dla małych obszarowo i słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych, jednak rozpoczęcie dodatkowej działalności gospodarczej wymaga odpowiedniego zaplecza materialnego, a przede wszystkim wiedzy i doświadczenia. Podejmowanie dodatkowej działalności gospodarczej można rozpatrywać w dwóch aspektach, o których pisze Krakowiak-Bal (2010): po pierwsze – jako podejmowanie działalności zarobkowej poza gospodarstwem, tzw. wielozawodo-

wość (praca w przedsiębiorstwie nierolniczym, praca w innym gospodarstwie rolnym, rozpoczęcie działalności gospodarczej niewykorzystującej zasobów gospodarstwa rolnego), a po drugie – jako rozwijanie dodatkowej działalności niezwiązanej z pracą w gospodarstwie, ale bazującej na jego zasobach czy produktach, tzw. dywersyfikacja (agroturystyka, przetwórstwo produktów rolnych itp.).

Wydaje się, że w obecnych warunkach rynkowych konieczna staje się dywersyfikacja dochodów rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych. Należy jednak zaznaczyć, że warunkiem niezbędnym do dalszego funkcjonowania gospodarstw rodzin rolniczych, co podkreślają różni badacze, jest zachowanie właściwych proporcji między różnymi źródłami dochodów. Meert, Van Huylenbroeck, Vernimmen, Bourgeois i Van Hecke (2005) stwierdzili, że rozwój przedsiębiorczości na wsi jest istotnym czynnikiem realizacji koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju wsi, a podejmowanie przez mieszkańców tych terenów dodatkowej działalności gospodarczej nie tylko przyczynia się do wzrostu ich dochodów, ale również pozwala na lepsze wykorzystanie posiadanych zasobów pracy i kapitału, jak też daje możliwość osiągnięcia stabilności finansowej poprzez dywersyfikację dochodów, a co więcej – daje ludności wiejskiej szansę pozostania w dotychczasowym miejscu jej zamieszkania.

Wyniki zaprezentowane przez zespół badaczy uczestniczących w projekcie Agrinpol wskazują, że w wielu krajach Unii Europejskiej (zwłaszcza Europy Zachodniej) już od dawna przeważają gospodarstwa rolne rodzin, które ponad połowę dochodów uzyskują z działalności pozarolniczej (np. we Włoszech aż 90% zatrudnionych w rolnictwie to osoby pracujące w niepełnym wymiarze godzin). Badacze ci zauważają, że w tym przypadku działalność rolniczą można uznać za dodatkowe źródło dochodów (*Przedsiębiorczość wiejska*, 2006). Potwierdzają to również dane zgromadzone przez Komisję Europejską – wynika z nich, że w wielu krajach Wspólnoty w gospodarstwach rolnych zwiększa się zainteresowanie podejmowaniem dodatkowej działalności gospodarczej, a w 2007 r. dodatkową działalność pozarolniczą w ramach gospodarstwa rolnego prowadzono w 10% gospodarstw UE (European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, 2008). W Polsce, według informacji z Powszechnego Spisu Rolnego 2010 (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 2012), w roku prowadzenia badań w gospodarstwach rolnych pracowało 4449,9 tys. osób, z czego wyłącznie w gospodarstwach rolnych – 2847,6 tys. osób. Osoby pracujące głównie poza gospodarstwem rolnym, a tylko dodatkowo w gospodarstwie to grupa licząca ok. 1468,2 osób. Udział osób dodatkowo pracujących w gospodarstwie rolnym był najwyższy w gospodarstwach najmniejszych obszarowo (1–2 ha UR) i wynosił 42,4%. Grupa pracujących głównie w gospodarstwie rolnym, a tylko dodatkowo poza nim liczyła zaledwie 134,2 tys. osób. Według danych Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, liczba osób prowadzących jednocześnie pozarolniczą działalność gospodarczą oraz działalność rolniczą zwiększyła się w latach 2004–2014 prawie dwukrotnie. W 2004 r. dodatkową działalność pozarolniczą prowadziło 49 200 rolników ubezpieczonych w KRUS, podczas gdy w 2014 r. – 83 436 osób, co stanowiło ok. 6% ubezpieczonych w tej instytucji (*KRUS w liczbach*, 2015).

Material i metody

Badania dotyczyły okresu 2005–2012, przy czym dla lat 2005–2009 zgromadzono dane rzeczywiste, a dla lat 2010–2012 przeprowadzono rachunek symulacyjny³. Próbę badawczą dobrano w sposób celowy: stanowiły ją rodziny z 91 indywidualnych gospodarstw rolnych zlokalizowanych w jednym z czterech wydzielonych dla Polski regionów rolniczych FADN – w regionie Wielkopolska i Śląsk. W skład tego regionu wchodzi 4 województwa: kujawsko-pomorskie, wielkopolskie, dolnośląskie i opolskie. Wybór do badań rodzin rolników z tego konkretnie terenu podyktowany był różnymi względami. Mianowicie, średnio w latach 2005–2009 rodziny z regionu Wielkopolska i Śląsk wyróżniały się wśród pogrupowanych regionalnie rodzin z więcej niż jednym źródłem dochodu m.in. największym udziałem dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika – wynosił on 62,0%. Ponadto, w porównaniu z pozostałymi regionami, w regionie tym największy był wówczas udział rodzin ze stratą z tytułu prowadzenia działalności gospodarczej – 9,9%.

Przedmiotem analizy była sytuacja dochodowa rodzin z indywidualnych gospodarstw rolnych uznanych za słabe ekonomicznie, tzn. z jednostek o wielkości 2–8 ESU. Do zobrazowania tej sytuacji wykorzystano przede wszystkim dane rachunkowości rolnej systemu Polski FADN (będącej rachunkowością zarządczą), pochodzące z gospodarstw znajdujących się we władaniu wybranych do badań rodzin (przy czym przyjęto założenie, że 1 gospodarstwo rolne jest w posiadaniu 1 rodziny). Dane te gromadzono nieprzerwanie w latach 2005–2009. Ponadto posłużono się informacjami zaczerpniętymi z jednocześnie prowadzonych w tym okresie w wymienionych gospodarstwach ankiet IERIGŻ-PIB o dochodach spoza gospodarstwa rolnego rodzin rolników. Ankiety zawierały dane o dochodach z pracy najemnej, rent i emerytur, pozostałych świadczeń społecznych (zasiłków, odszkodowań), jak też z innych źródeł (np. darowizn od krewnych). Znajdowały się w nich również dane o dochodach z zarejestrowanej działalności pozarolniczej członków rodzin.

Dodatkowo sytuację dochodową badanych rodzin przedstawiono na tle sytuacji wybranych rodzin z gospodarstw o tej samej wielkości ekonomicznej, zlokalizowanych w trzech pozostałych regionach rolniczych FADN: Pomorze i Mazury, Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Pogórze, jak też na tle wyników rodzin z ogółu gospodarstw objętych badaniami systemu Polski FADN. Należy zaznaczyć, że uzyskanie rzetelnych informacji o tak drażliwych nieraz dla rolników kwestiach jak źródła i poziom dochodów spoza gospodarstwa jest stosunkowo trudne. W związku z tym w prezentowanych badaniach, podobnie jak w wielu innych dotyczących tej problematyki, próby badawcze były dość nieliczne.

Jak już wspomniano, analizę sytuacji dochodowej 91 rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk w latach 2010–2012 oparto na rachunku symulacyjnym, co wynikało przede wszystkim z faktu, że dla tego okresu nie posiadano danych rzeczywistych dla przyjętej próby badawczej.

Do przeprowadzenia rachunku symulacyjnego wykorzystano szereg wskaźników – przygotowanych na podstawie danych źródłowych zebranych i przetworzonych

³ Na etapie przygotowywania materiału autorki nie dysponowały danymi rzeczywistymi z lat 2010–2012 odnoszącymi się do omawianych zagadnień.

w ramach prac badawczych IERiGŻ-PIB – dotyczących okresu 2010–2012. W rezultacie określono m.in. poziom dochodów osiągniętych z gospodarstwa rolnego oraz spoza niego, wartość produkcji w gospodarstwie oraz wielkość poniesionych na tę produkcję kosztów ogółem. Ustalono także wartość aktywów i zobowiązań gospodarstwa rolnego oraz obliczono wybrane mierniki określające sprawność gospodarowania w jednostkach będących w posiadaniu badanych rodzin. Uznano bowiem, że o dochodach rodzin rolników powinna decydować sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych, zależna m.in. od zdolności zarządczych ich kierowników, nie zaś umiejętność pozyskiwania przez członków tych rodzin dochodów spoza rolnictwa. Wśród ujętych w opracowaniu mierników znalazły się: wskaźnik opłacalności produkcji ogółem, wskaźnik unieruchomienia majątku, stopa reprodukcji majątku trwałego, stopień zadłużenia gospodarstw rolnych i wskaźnik struktury zadłużenia.

Analizę danych dotyczących dochodów rodzin rolników przeprowadzono w podziale na dochody z rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz dochody spoza gospodarstwa. Kategoria dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego odnosi się do dochodów pozyskiwanych wyłącznie w ramach prowadzonego gospodarstwa rolnego. Pozostałe dochody nazywane są dochodami spoza gospodarstwa i obejmują dochody z pracy najemnej, z rent i emerytur, z innych świadczeń społecznych, z pozarolniczej działalności gospodarczej oraz inne dochody, np. darowizny czy spadki.

W rachunkowości rolnej systemu FADN podstawową jednostką wynikową informującą o sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych jest dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Dochód ten oblicza się, odejmując od wartości produkcji gospodarstwa rolnego wartość zużycia pośredniego, amortyzację i koszt czynników zewnętrznych oraz dodając saldo dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej gospodarstwa, jak też saldo dopłat i podatków dotyczących działalności inwestycyjnej. Dochód ten odzwierciedla nadwyżkę ekonomiczną z działalności gospodarstwa. Nadwyżka ta jest *de facto* opłatą za własne czynniki produkcji zaangażowane w działalność operacyjną gospodarstwa, tzn. opłatą za pracę, ziemię i kapitał. Rachunek wyników nie odzwierciedla bowiem wynagrodzenia pracy rolnika i pozostałych członków jego rodziny ani kosztu ziemi i własnego kapitału wniesionego do gospodarstwa w postaci różnych składników majątkowych. Dochód z gospodarstwa rolnego musi więc opłacić pracę rodziny rolnika, zapewnić spłatę rat zaciągniętych kredytów oraz dostarczyć nadwyżki z tytułu kapitału własnego zaangażowanego w gospodarstwie, a także z tytułu ryzyka związanego z jego prowadzeniem.

Wskaźnik opłacalności produkcji ogółem pokazuje stopień pokrycia kosztów (ogółem) produkcji w gospodarstwie wartością produkcji ogółem z tego gospodarstwa. Opisuje go wzór:

$$\text{Wskaźnik opłacalności produkcji ogółem (\%)} = \frac{\text{wartość produkcji ogółem}}{\text{koszty ogółem}} \cdot 100$$

Jeżeli wartość tego miernika w danym gospodarstwie wynosi poniżej 100%, to produkcja jest w nim nieopłacalna (tzn. przynosi straty). Im wartość miernika jest wyższa, tym sytuacja ekonomiczna gospodarstwa – lepsza (*Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza*, 1984).

Wskaźnik unieruchomienia majątku gospodarstwa (czyli związania aktywów) wskazuje na stopień związania zasobów majątkowych zaangażowanych w działalność produkcyjną gospodarstwa. Oblicza się go ze wzoru:

$$\text{Wskaźnik unieruchomienia majątku (krotność)} = \frac{\text{aktywa trwałe}}{\text{aktywa obrotowe}}$$

Wyższa wartość tego wskaźnika informuje o dłuższym okresie związania aktywów. Gdy jest ona większa od 1,0, to wartość majątku trwałego przewyższa wartość majątku obrotowego. To zaś oznacza, że dane gospodarstwo charakteryzuje się mniejszą elastycznością w przeprowadzaniu zmian restrukturyzacyjnych i dostosowywaniu się do przeobrażeń rynkowych (Nowak, 2008).

Stopa reprodukcji majątku trwałego gospodarstw rolnych jest obliczana jako ujęta w procentach relacja inwestycji netto⁴ do wartości środków trwałych:

$$\text{Stopa reprodukcji majątku trwałego (\%)} = \frac{\text{inwestycje netto}}{\text{aktywa trwałe}} \cdot 100$$

Miernik ten wskazuje na stopień odtwarzania majątku gospodarstw, informuje więc o tym, czy dane gospodarstwo cechuje reprodukcja prosta, rozszerzona czy zawężona⁵. Jeśli wartość tego miernika zawiera się w przedziale od -1,0 do 1,0%, to w gospodarstwie występuje reprodukcja prosta, jeżeli wynosi powyżej 1,0% – reprodukcja rozszerzona, a gdy kształtuje się poniżej -1,0% – reprodukcja zawężona (Józwiak, 2003).

Stopień zadłużenia gospodarstw rolnych informuje o ryzyku finansowym związanym z prowadzeniem działalności produkcyjnej. Obliczany jest jako procentowa relacja zobowiązań ogółem do aktywów ogółem, obrazuje zatem, jaką część aktywów stanowią zobowiązania:

$$\text{Wskaźnik struktury zadłużenia (\%)} = \frac{\text{zobowiązania długoterminowe}}{\text{zobowiązania ogółem}} \cdot 100$$

Im wartość tego miernika jest wyższa, tym większe jest ryzyko finansowe gospodarowania. Badania Goraja i Kulawika (1995) uwiarydliły, że w gospodarstwach indywidualnych nie jest wskazane, by wielkość tego miernika przekraczała 50%.

⁴ Inwestycje netto to pomniejszona o amortyzację (obliczoną dla roku obrachunkowego) wartość inwestycji brutto. Ta natomiast to – według metodyki FADN – przypadająca na dany rok obrachunkowy wartość zakupionych i wytworzonych środków trwałych pomniejszona o wartość sprzedanych i nieodpłatnie przekazanych środków trwałych, a następnie powiększona o różnicę w wartości stada podstawowego (Goraj, Osuch, Płonka, 2008).

⁵ W przypadku reprodukcji prostej odtwarzana jest tylko ta część środków trwałych, która została zużyta w trakcie cyklu produkcyjnego, co oznacza, że inwestycje brutto (z wyłączeniem kosztu zakupu ziemi) pokrywają tylko amortyzację. W przypadku reprodukcji rozszerzonej inwestycje pokrywają amortyzację, a ponadto zwiększają zasoby środków trwałych gospodarstwa. W przypadku reprodukcji zawężonej zużyte w toku produkcji środki trwałe nie zostają w całości odtworzone (*Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza*, 1984).

Wskaźnik struktury zadłużenia gospodarstw rolnych określa stabilność finansową gospodarstw rolnych. Opisuje go formuła:

$$\text{Wskaźnik struktury zadłużenia (\%)} = \frac{\text{zobowiązania długoterminowe}}{\text{zobowiązania ogółem}} \cdot 100$$

Im wartość tego wskaźnika jest wyższa, tym stabilność finansowa gospodarstw jest większa (Nowak, 2008).

Podstawowe wyniki badań zaprezentowano jako średnie dla okresu 2010–2012 na tle średnich dla lat 2005–2009. Niektóre dane – w celu ich lepszego zobrazowania – przedstawiono dla kolejnych lat okresu 2005–2009. W pracy posłużono się głównie analizą pionową, porównując między sobą parametry opisujące badane rodziny i ich gospodarstwa średnio w dwóch wymienionych okresach. Przy porównywaniu parametrów charakteryzujących wydzielone grupy (rodziny z gospodarstw pogrupowanych pod względem ich lokalizacji regionalnej) zastosowano analizę poziomą. Rezultaty badań przedstawiono za pomocą zestawień tabelarycznych.

Należy zauważyć, że – ze względu na celowy dobór próby badawczej – wyniki prezentowanych badań nie powinny być bezpośrednio utożsamiane z przeciętnymi rezultatami dla ogółu polskich rodzin władających gospodarstwami rolnymi o wielkości 2–8 ESU. Mimo to można uznać, że wyniki te pokazują pewne zależności i tendencje występujące w całej zbiorowości takich rodzin zlokalizowanej w regionie rolniczym FADN – Wielkopolska i Śląsk. Są też interesującym materiałem poznawczym i mogą stanowić punkt wyjścia dla innych opracowań.

Wyniki

Charakterystyka słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych rodzin pogrupowanych według lokalizacji gospodarstw w wyodrębnionych dla Polski regionach rolniczych FADN

Przeprowadzone badania uwidocznily, że w latach 2005–2009 najmniej liczna grupa słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych należących do rodzin, które oprócz dochodu z gospodarstwa uzyskiwały dochód z przynajmniej jeszcze jednego źródła, była zlokalizowana w regionie Pomorze i Mazury, a najbardziej liczna – w regionie Mazowsze i Podlasie (tab. 1). W dużym stopniu wiązało się to z planem wyboru gospodarstw do badań w ramach Polskiego FADN.

Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw z poszczególnych grup okazała się dość podobna, wynosiła 4,5–4,7 ESU. Wynik taki był skutkiem kwalifikowania do niniejszych badań rodzin z gospodarstw o konkretnej wielkości ekonomicznej, tj. wielkości zawierającej się w przedziale 2–8 ESU. Gospodarstwa te różniły się jednak średnią powierzchnią użytków rolnych; wynosiła ona od 9,31 ha w regionie Małopolska i Pogórze do 13,99 ha na Pomorzu i Mazurach. Ten ostatni fakt ma swe podłoże w historii tych terenów i tradycji ich mieszkańców. Mianowicie, w okresie, gdy Polska znajdowała się pod zaborami, obszar pierwszego z wymienionych regionów znajdo-

Tabela 1. Podstawowe informacje o gospodarstwach rolnych rodzin uzyskujących dochody z gospodarstwa rolnego oraz spoza gospodarstwa (grupowanie według lokalizacji gospodarstw w regionach rolniczych FADN), średnio w latach 2005–2009**Table 1.** Basic information about the agricultural farms of families receiving income from farming and off-farm sources (grouping according to the location of farms in FADN agricultural regions), average for the years 2005–2009

Wyszczególnienie Item	Pomorze i Mazury Pomorze and Mazury	Wielkopolska i Śląsk Wielkopolska and Śląsk	Mazowsze i Podlasie* Mazowsze and Podlasie*	Małopolska i Pogórze Małopolska and Pogórze
Liczba badanych rodzin (gospodarstw rolnych) Number of surveyed families (farms)	28	91	162	92
Liczba członków rodziny rolnika Number of farmer's family members	3,6	3,9	4,3	4,3
Nakłady pracy ogółem w gospodarstwie rolnym (AWU) Total labour input on farm (AWU)	1,40	1,25	1,41	1,47
w tym / in which: – nakłady pracy własnej (%) family labour input (%)	98,8	97,5	98,2	97,0
Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU) Economic size of farms (ESU)	4,7	4,6	4,6	4,5
Powierzchnia użytków rolnych (ha) Area of agricultural land (ha)	13,99	10,43	10,91	9,31
Średnioroczny stan zwierząt ogółem (LU) Annual average livestock total (LU)	7,01	5,43	5,44	6,88
Średnioroczny stan krów mlecznych (LU) Annual average stock of dairy cows (LU)	1,97	1,06	1,60	3,03
Dochód z gospodarstwa rolnego (zł) Income from agricultural farm (PLN)	16 875	10 955	13 358	15 601
Dochód spoza gospodarstwa rolnego (zł) Off-farm income (PLN)	14 854	17 848	17 699	16 002

Tabela 1. cd. / Table 1. cont.

Wyszczególnienie Item	Pomorze i Mazury Pomorze and Mazury	Wielkopolska i Śląsk Wielkopolska and Śląsk	Mazowsze i Podlasie* Mazowsze and Podlasie*	Małopolska i Pogórze Małopolska and Pogórze
Dochód ogółem rodziny rolnika (zł) Total income of farmer's family (PLN)	31 729	28 803	31 057	31 603
Udział dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika (%) Share of off-farm income in total income of farmer's family (%)	46,8	62,0	57,0	50,6
Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z gospodarstwa rolnego (%) Share of subsidies to operations in income from agricultural farm (%)	78,9	86,5	86,2	55,7
Udział rodzin z ujemnym dochodem z gospodarstwa rolnego (%) Proportion of families with negative income from agricultural farm (%)	6,4	9,9	7,4	5,9
Udział rodzin odtwarzających majątek trwały gospodarstw (z reprodukcją rozszerzoną) (%) Proportion of families reproducing fixed assets of farm (with extended reproduction) (%)	14,3	7,7	12,4	16,3

* Dane dotyczące regionu Mazowsze i Podlasie zostały opublikowane w: Augustyńska-Grzymek, I. (2013). Małe ekonomicznie gospodarstwa rolne w regionie Mazowsze i Podlasie – możliwości ich przetrwania. *PDGR-PSAH*, 2, 5–23.

* The data on the Mazowsze and Podlasie region have been published in: Augustyńska-Grzymek, I. (2013). Małe ekonomicznie gospodarstwa rolne w regionie Mazowsze i Podlasie – możliwości ich przetrwania. *PDGR-PSAH*, 2, 5–23.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych systemu Polski FADN oraz ankiet dotyczących dochodów spoza gospodarstwa rodziny rolnika w danym roku obrachunkowym

Source: Authors' calculations based on the data from the Polish FADN and the questionnaires concerning the off-farm income of a farmer's family in a given financial year

wał się głównie pod panowaniem austriackim, a obszar drugiego – pod panowaniem pruskim. Na terenach tych prowadzono zatem odmienną politykę rolną, a co za tym idzie – preferowano różną powierzchnię gospodarstw rolnych. Co więcej, najmniejszy obszar gospodarstw rolnych w regionie Małopolska i Pogórze jest również efektem zapisanego w tradycji tamtych ziem zwyczaju dzielenia gruntów gospodarstwa rolnego między wszystkie dzieci wcześniejszego gospodarza.

W okresie 2005–2009 gospodarstwa rolne ze wszystkich czterech grup znajdowały się we władaniu rodzin składających się średnio z ok. 4 członków, przy czym najmniej liczne rodziny zamieszkiwały region Pomorze i Mazury. Tam jednak odnotowano najwyższy udział nakładów pracy członków rodziny w nakładach pracy ogółem zaangażowanych w działalność operacyjną gospodarstw. Mimo to wielkość nakładów pracy ogółem (1,40 AWU) była na tym terenie podobna jak w dwóch innych regionach: Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Pogórze. Wyraźnie mniejszym wykorzystaniem nakładów pracy ogółem (1,25 AWU) cechowały się gospodarstwa rolne rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk. Wynika to prawdopodobnie z tego, że członkowie tych rodzin byli mało zainteresowani pracą w gospodarstwie i woleli swoją energię wydatkować na zdobywanie dochodów z innych źródeł. Wskazuje na to stosunkowo nieduża w ich gospodarstwach średnia powierzchnia użytków rolnych (10,43 ha) i względnie mały średnioroczny stan zwierząt (5,43 LU⁶), zwłaszcza krów (1,06 LU). Sugeruje to też najniższy – w porównaniu z gospodarstwami rodzin z innych regionów – średnioroczny dochód z gospodarstwa rolnego (10 955 zł) i najwyższy w nim udział dopłat (86,5%), jak również największy odsetek rodzin z ujemnym dochodem z gospodarstwa rolnego (9,9%) oraz najmniejszy odsetek rodzin odtwarzających majątek trwałe gospodarstw (7,7%). Z drugiej zaś strony, potwierdzeniem tego przypuszczenia jest fakt, że w grupie tej najwyższy był dochód spoza gospodarstwa (17 848 zł), a zarazem jego udział w dochodzie ogółem rodziny rolnika (62,0%). Możliwe, że w dalszej przyszłości członkowie tych rodzin całkowicie zrezygnują z prowadzenia gospodarstw rolnych na rzecz innych zajęć. Wymienione powyżej cechy gospodarstw z Wielkopolski i Śląska, jak też władających nimi rodziny stały się przesłanką do dalszych rozważań na temat sytuacji dochodowej tych właśnie rodzin w latach 2010–2012.

W przypadku rodzin z gospodarstw położonych na Mazowszu i Podlasiu wartości opisywanych parametrów były podobne jak dla rodzin z Wielkopolski i Śląska. Gospodarstwa te miały podobny areal użytków rolnych (10,91 ha) i niemal identyczny średnioroczny stan zwierząt ogółem (5,44 LU). Co więcej, w dochodzie rodzin rolników z tego terenu także przeważał dochód spoza gospodarstwa (stanowił 57,0%), a dochód z gospodarstwa rolnego tworzony był głównie przez dopłaty (w 86,2%). Prawdopodobnie w omawianym okresie, jak i w kolejnych latach, rodziny te nastawiały się na pozyskiwanie większości swoich dochodów spoza gospodarstwa.

Z badań wynika, że zupełnie inne plany na przyszłość niż posiadacze gospodarstw z obydwu uprzednio wspomnianych regionów mogły mieć rodziny z Pomorza i Mazur. Zamieszczone w tabeli 1 dane liczbowe wskazują, że w latach 2005–2009 rodziny te na ogół bardziej dbały o dobre funkcjonowanie swoich gospodarstw niż o zdobywanie

⁶ LU – jednostka przeliczeniowa zwierząt (ang. *livestock unit*).

środków pieniężnych poza nimi. Można więc przypuszczać, że w kolejnych latach też zamierzały utrzymywać się przede wszystkim z działalności rolniczej. Przesłanką do tego stwierdzenia może być fakt, że średnia powierzchnia użytków rolnych (13,99 ha) była w ich gospodarstwach większa niż w jednostkach z pozostałych regionów, większy był też średnioroczny stan zwierząt (7,01 LU). Najwyższy był w nich również średnioroczny dochód z gospodarstwa rolnego (16 875 zł), a przy tym miał on przeważający udział w dochodzie ogółem rodziny rolnika (53,2%). Ponadto większy odsetek rodzin z Pomorza i Mazur – w porównaniu z rodzinami z Wielkopolski i Śląska oraz z Mazowsza i Podlasia – odtwarzał środki trwałe gospodarstwa rolnego (14,3%).

Jak wcześniej wspomniano, najmniejsze obszarowo gospodarstwa rolne spośród omawianych grup były zlokalizowane w regionie Małopolska i Pogórze (9,31 ha). W latach 2005–2009 jednak średnioroczny stan zwierząt (6,88 LU) utrzymywanych przez posiadaczy tych gospodarstw był porównywalny ze wskaźnikiem dla rodzin z Pomorza i Mazur, a stan krów mlecznych był najwyższy (3,03 LU). Osiągnęli oni także drugi pod względem wysokości średnioroczny dochód z gospodarstwa rolnego (15 601 zł). Wprawdzie był on o 2,5% niższy niż dochód spoza gospodarstwa, jednak w stopniu większym niż w innych regionach został wypracowany przez samych posiadaczy, dopłaty stanowiły w nim bowiem 55,7%, a nie 78,9–86,5%, jak w pozostałych grupach. Region Małopolska i Pogórze miał też najmniejszy udział rodzin z ujemnym dochodem z gospodarstwa rolnego (5,9%) i największy – rodzin odtwarzających majątek trwałe gospodarstwa (16,3%). Ostatecznie, fakty te pozwalają przypuszczać, że w przyszłości w gospodarstwach tych nadal będzie prowadzona produkcja rolnicza, chociaż dochody użytkujących je rodzin będą z pewnością uzupełniane dochodami spoza rolnictwa.

Obliczenia wykazały, że w latach 2005–2009 najważniejszym źródłem dochodów rodzin z badanych gospodarstw rolnych była na ogół działalność rolnicza. W dochodach rodzin z trzech regionów rolniczych FADN: Pomorze i Mazury, Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Podgórze 43–53% dochodów pochodziło z gospodarstwa rolnego, a 26–38% z pracy najemnej. Odróżniały się od nich rodziny z regionu Wielkopolska i Śląsk, gdyż w ich dochodach przeważał dochód z pracy najemnej, a na drugim miejscu plasował się dochód z gospodarstwa rolnego. Kolejnym co do ważności źródłem dochodów omawianych rodzin we wszystkich czterech regionach były emerytury i renty, stanowiły one 9–11% łącznych dochodów tych rodzin. Tutaj również rodziny z Wielkopolski i Śląska wyróżniały się na tle analizowanych grup największym udziałem rent i emerytur w dochodach (10,6%). Warto zauważyć, że omawiane rodziny niemal nie podejmowały żadnej dodatkowej działalności pozarolniczej, co może świadczyć o ich biernej postawie wobec wyzwań, przed jakimi stoi dziś rolnictwo. Strukturę dochodów według źródeł ich powstawania przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Struktura (%) dochodów ogółem rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych w wyodrębnionych dla Polski regionach rolniczych FADN, średnio w latach 2005-2009**Table 2.** Structure (%) of the total income of families from economically weak farms in the Polish FADN agricultural regions, average for the years 2005-2009

Wyszczególnienie Item	Pomorze i Mazury Pomorze and Mazury	Wielkopolska i Śląsk Wielkopolska and Śląsk	Mazowsze i Podlasie* Mazowsze and Podlasie*	Małopolska i Pogórze Małopolska and Pogórze
Dochód z gospodarstwa rolnego Income from agricultural farm	53,2	38,0	43,0	49,4
Dochód z najemnej pracy zarobkowej Income from paid employment	26,4	40,9	37,7	29,6
Dochód z emerytur i rent Income from pensions and annuities	9,5	10,6	9,6	9,3
Dochód z pozostałych świadczeń społecznych ¹ Income from other social benefits ¹	3,2	1,6	1,8	3,8
Dochód z innych źródeł ² Income from other sources ²	7,0	8,2	6,3	5,2
Dochód z zarejestrowanej działalności pozarolniczej Income from registered non-agricultural activity	0,7	0,7	1,6	2,7

¹ Pozostałe świadczenia społeczne to głównie zasiłki i odszkodowania z ubezpieczeń społecznych.
Other social benefits are mainly benefits and compensations from social insurances.

² Inne źródła dochodu gospodarstwa rolnego to np. darowizny od krewnych, spadki itp.
Other sources of farm income are e.g. donations from relatives, inheritance, etc.

Źródło: Jak w tabeli 1
Source: See Table 1

Charakterystyka gospodarstw rolnych wybranych rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk

Za najbardziej interesującą grupę rodzin – pod względem udziału dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika – uznano posiadaczy słabych ekonomicznie gospodarstw z regionu Wielkopolska i Śląsk. W związku z tym na wstępie postanowiono ustalić, czy po okresie 2005–2009 nastąpiły zmiany nakładów pracy w ich gospodarstwach, jak też wielkości użytków rolnych i wartości kapitału (tab. 3).

Tabela 3. Czynniki produkcji w gospodarstwach rolnych wybranych do badań rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk, średnie dla lat 2010–2012 na tle średnich dla lat 2005–2009

Table 3. Production factors on the farms of families selected for the study from the Wielkopolska and Śląsk region, averages for the years 2010–2012 as against averages for 2005–2009

Wyszczególnienie Item	2005–2009 dane rzeczywiste actual data	2010–2012 dane szacunkowe estimates
Nakłady pracy ogółem w gospodarstwie rolnym (AWU)	1,25	1,20
Total labour input on farm (AWU)		
w tym / in which:		
– nakłady pracy własnej (%)	97,5	95,8
family labour input (%)		
Powierzchnia użytków rolnych (ha)	10,43	10,37
Area of agricultural land (ha)		
Powierzchnia uprawy zbóż (ha)	6,99	7,17
Area of cereal crops (ha)		
Średnioroczny stan zwierząt ogółem (LU)	5,43	4,56
Annual average livestock total (LU)		
Średnioroczny stan krów mlecznych (LU)	1,06	0,79
Annual average stock of dairy cows (LU)		
Aktywa ogółem gospodarstwa rolnego (zł)	205 024	391 949
Total farm assets (PLN)		
w tym / in which:		
– kapitał własny (zł)	197 490	383 935
farm equity (PLN)		
Zobowiązania ogółem (zł)	7 534	8 014
Total liabilities (PLN)		
w tym / in which:		
– zobowiązania długoterminowe (zł)	4 778	5 522
long-term liabilities (PLN)		

Źródło: Jak w tabeli 1

Source: See Table 1

Przeprowadzony rachunek symulacyjny uwidoczniał, że średnio w latach 2010–2012 w porównaniu z okresem 2005–2009 zmniejszyły się zarówno nakłady pracy ogółem, jak i pracy własnej ponoszone na działalność operacyjną gospodarstw analizowanych rodzin, odpowiednio o 4,0% i 5,7%. Mniejszy był też udział tych ostatnich w nakładach pracy ogółem – o 1,7 p.p. Można przypuszczać, że zmiany te stanowiły głównie skutek zmniejszenia się stanu zwierząt gospodarskich (o 16,0%), obsługa zwierząt jest bowiem zwykle bardziej pracochłonna niż uprawa roślin. Dotyczy to zwłaszcza zbóż, a należy zauważyć, że średnia powierzchnia ich uprawy zwiększyła

się o 0,18 ha (o 2,6%). Znacznie mniejszy wpływ na spadek nakładów pracy miało ograniczenie areалу użytków rolnych (o 0,6%). Dużo większe zmiany odnotowano w przypadku wartości aktywów ogółem gospodarstw omawianych rodzin. Wartość ta wzrosła niemal dwukrotnie; wynikało to przede wszystkim z zakupu składników majątkowych gospodarstw za własne środki pieniężne rodzin, nie zaś za zaciągnięte kredyty, ich udział w wartości kapitału ogółem był bowiem bardzo mały. Poza tym kwota zobowiązań zwiększyła się w odniesieniu do wcześniejszego okresu zaledwie o 6,4%. Z pewnością nie miały wpływ na wzrost wartości aktywów miały również dotacje do działalności operacyjnej i inwestycyjnej otrzymane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej UE, jak również wzrost wartości ziemi w latach 2010–2012 w stosunku do lat 2005–2009.

Wyniki obliczeń pokazały ponadto, że w odniesieniu do okresu 2005–2009 średnio w okresie 2010–2012 wartość produkcji ogółem zwiększyła się o 11,8%, podczas gdy koszty ogółem wzrosły o 28,3% (tab. 4).

Tabela 4. Sprawność gospodarowania w gospodarstwach wybranych do badań rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk, średnie dla lat 2010–2012 na tle średnich dla lat 2005–2009

Table 4. Efficiency of management on the farms of families selected for the study from the Wielkopolska and Śląsk region, averages for the years 2010–2012 as against averages for 2005–2009

Wyszczególnienie Item	2005–2009 dane rzeczywiste actual data	2010–2012 dane szacunkowe estimates
Wartość produkcji ogółem (zł) Value of total production (PLN)	34 963	39 098
Koszty ogółem (zł) Total costs (PLN)	32 094	41 186
Dochód z gospodarstwa rolnego (zł) Income from agricultural farm (PLN)	10 955	12 338
Wskaźnik opłacalności produkcji ogółem (%) Profitability of total production (%)	109,1	94,9
Wskaźnik unieruchomienia majątku (krotność) Assets immobilisation (-fold)	6,9	10,5
Stopa reprodukcji majątku trwałego (%) Fixed assets reproduction rate (%)	-3,4	-1,8
Stopień zadłużenia gospodarstw rolnych (%) Debt level of farms (%)	4,1	2,0
Wskaźnik struktury zadłużenia (%) Debt ratio (%)	63,5	68,9

Źródło: Jak w tabeli 1

Source: See Table 1

Ostatecznie, średnio w latach 2010–2012 – inaczej niż we wcześniejszym okresie (2005–2009) – koszty produkcji były wyższe niż osiągnięta w gospodarstwach wartość produkcji ogółem. W rezultacie, tylko dzięki jednoczesnemu wzrostowi poziomu otrzymywanych dopłat, osiągnięto wówczas dodatnią wartość dochodu z gospodarstwa. Co więcej, dochód ten był o 12,6% wyższy niż średnio w okresie 2005–2009.

Oszacowane średnio dla lat 2010–2012 wyższe koszty ogółem niż wartość produkcji skutkowały nieopłacalnością produkcji w gospodarstwach badanych rodzin; wskaźnik opłacalności wynosił 94,9% (tab. 4). Gospodarstwa generowały straty, chociaż dochód z ich działalności, dzięki uwzględnieniu dopłat, był wartością dodatnią. Wsparcie dopłatami w ramach WPR z pewnością przyczyniło się do poprawy stopy reprodukcji majątku trwałego gospodarstw, jednak majątek ten nadal nie był odtwarzany. Zmniejszyło się też zadłużenie gospodarstw, ale to wskazuje na mniejszą skłonność ich posiadaczy do ryzyka, a zatem i do rozwijania działalności rolniczej. Co gorsza, wskaźnik unieruchomienia majątku gospodarstw zwiększył się z 6,9 do 10,5. Oznacza to, że średnio w latach 2010–2012 jednostki te cechowały się jeszcze mniejszą niż we wcześniejszym okresie (2005–2009) elastycznością w przeprowadzaniu restrukturyzacji i modernizacji oraz dostosowywaniu się do zmian rynkowych. Ostatecznie, wyniki badań prezentowane w tabeli 4 nie pozwalają oczekiwać dalszego właściwego funkcjonowania gospodarstw rolnych omawianych rodzin.

Dane zawarte w tabeli 5 wskazują jednak, że średnio w latach 2010–2012 w porównaniu z okresem 2005–2009 poprawiła się sytuacja dochodowa badanych rodzin. Należy to łączyć zarówno z wyraźnym wzrostem dochodów spoza gospodarstwa rolnego (o 25,6%), jak i ze zwiększeniem się dochodów z gospodarstwa rolnego (o 12,6%). We wcześniejszym z omawianych okresów (2005–2009) największy wzrost dochodów ogółem rodzin rolników – o 34,4% w stosunku do roku poprzedniego – nastąpił w 2006 r. Zdecydował o tym głównie wysoki (2,2-krotny) wzrost dochodów z gospodarstwa rolnego. Szczegółowe analizy wykazały jednak, że w przypadku rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk w objętych badaniami latach zmniejszało się znaczenie dochodów z gospodarstwa rolnego na rzecz dochodów spoza gospodarstwa: przykładowo, w roku 2007 w stosunku do roku 2006 te ostatnie wzrosły o 32,5%, natomiast te pierwsze – zaledwie o 10,8%. Pogłębiona analiza zmian dochodów z gospodarstwa rolnego wskazała, że w okresie od 2005 do 2007 r. dochód z gospodarstwa rolnego rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych regionu Wielkopolska i Śląsk sukcesywnie się zwiększał: jego poziom w tych latach wzrósł z 5989 do 14 344 zł. Jak już wspomniano, największą zmianę tego dochodu dało się zauważyć między 2005 a 2006 r., gdy wzrósł on ponad dwukrotnie, podczas gdy między 2006 a 2007 r. zwiększył się tylko o 10,8%. W następnych dwóch latach zaznaczył się powolny spadek dochodu z gospodarstwa rolnego: w roku 2008 w stosunku do 2007 – o 19,0%, a w roku 2009 w stosunku do 2008 – o 14,9%.

Ostatecznie, średnio w latach 2005–2009 w słabych ekonomicznie gospodarstwach rolnych omawianych rodzin osiągnięto dochód z gospodarstwa rolnego na poziomie 10 955 zł, która to wartość – według przeprowadzonego szacunku – zwiększyła się w późniejszym okresie (2010–2012) do 12 338 zł. Nieco inaczej na tym tle przedstawiały się zmiany dochodów spoza gospodarstwa rolnego. I tak, między rokiem 2005 a 2007 dochody te wzrosły z poziomu 13 884 zł do poziomu 18 232 zł, tj. o 31,3%.

Tabela 5. Dochody wybranych do badań rodzin z regionu Wielkopolska i Śląsk w latach 2005–2012
Table 5. Incomes of families selected for the study from the Wielkopolska and Śląsk region in the years 2005–2012

Wyszczególnienie Item	Dane rzeczywiste / Actual data						Dane szacunkowe Estimates	
	Rok badań / Study year			Średnio w latach 2005–2009			Średnio w latach 2010–2012	
	2005	2006	2007	2008	2009	Average of 2005–2009	Average of 2010–2012	
Dochód z gospodarstwa rolnego (zł) Income from agricultural farm (PLN)	5 989	12 947	14 344	11 612	9 883	10 955	12 338	
Dochód spoza gospodarstwa rolnego (zł) Off-farm income (PLN)	13 884	13 760	18 232	20 832	22 530	17 848	22 424	
w tym: / in which:								
– z emerytur i rent (zł) from pensions and annuities (PLN)	2 615	2 584	3 362	3 371	3 288	3 044	3 969	
– z pozostałych świadczeń społecznych ¹ (zł) from other social benefits ¹ (PLN)	246	515	186	862	453	448	448	
– z innych źródeł ² (zł) from other sources ² (PLN)	2 217	1 760	2 465	2 179	3 132	2 551	2 646	
– z zarejestrowanej działalności pozarolniczej (zł) from registered non-agricultural activity (PLN)	294	30	137	318	286	213	471	
Dochód ogółem rodziny rolnika (zł) Total income of farmer's family (PLN)	19 873	26 707	32 576	32 444	32 413	28 803	34 762	

¹ Pozostałe świadczenia społeczne to głównie zasiłki i odszkodowania z ubezpieczeń społecznych.
 Other social benefits are mainly benefits and compensations from social insurances.

² Inne źródła dochodu gospodarstwa rolnego to np. darowizny od krewnych, spadki itp.
 Other sources of farm income are e.g. donations from relatives, inheritance, etc.

Źródło: Jak w tabeli 1
 Source: See Table 1

W kolejnych latach wzrost ten był już mniejszy i wynosił – odpowiednio, rok do roku – 14,3% w 2008 r. i zaledwie 8,2% w 2009 r.

Prezentowane dane wskazują, że w wyniku zróżnicowania tempa zmian poszczególnych źródeł dochodów wyraźnie zmieniło się ich znaczenie w tworzeniu łącznych dochodów rodzin rolników. Zmiany struktury dochodów, jakie zaszły w okresach uwzględnionych w badaniu, miały duże znaczenie dla obecnego charakteru badanych gospodarstw rolnych. Okazało się, że gospodarstwa te stopniowo tracą swoje dotychczasowe funkcje rolnicze i stają się miejscem bytu użytkujących je rodzin, a dochody z gospodarstwa rolnego stają się uzupełniające w stosunku do dochodów z pozostałych źródeł. Po dokładniejszym przyjrzeniu się źródłom dochodów spoza gospodarstwa rolnego stwierdzono bowiem, że najistotniejsze miejsce w ich strukturze zajmują dochody z najmniej pracy zarobkowej. Średnio w latach 2005–2009 były one wyższe od dochodów z gospodarstwa rolnego o 7,6%, a w latach 2010–2012 już o 20,7%. W tym ostatnim okresie udział dochodów z pracy najmniej w dochodach ogółem rodzin rolników wyniósł 42,8%, podczas gdy dochody z gospodarstwa rolnego stanowiły 35,5%. Pozostałe dochody, w tym szczególnie z zarejestrowanej pozarolniczej działalności gospodarczej, miały marginalne znaczenie, chociaż – jak wskazują prezentowane dane (tab. 5) – ich udział w strukturze dochodów ogółem badanych rodzin zwiększył się dwukrotnie, z 0,7% w pierwszym okresie do 1,4% w drugim okresie. W tym miejscu należy wyraźnie podkreślić, że bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na wdrożenie i rozwój nowych rodzajów działalności gospodarczej prowadzonej przez rodziny rolnicze jest sytuacja ekonomiczna ich gospodarstw rolnych.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania uwiaryściły, że średnio w latach 2010–2012 w porównaniu z okresem 2005–2009 poprawiła się sytuacja dochodowa rodzin rolników ze słabych ekonomicznie gospodarstw regionu Wielkopolska i Śląsk. Przeciętny dochód z gospodarstwa zwiększył się z 10 955 do 12 338 zł, tj. o 12,6%, a dochód spoza gospodarstwa – z 17 848 do 22 424 zł, tj. o 25,6%. Ponadto w strukturze dochodów ogółem tych rodzin zmniejszył się udział dochodu pochodzącego z gospodarstwa rolnego (z 38,0% do 35,5%), a w rezultacie zwiększył się udział dochodu spoza gospodarstwa. Należy jednak zauważyć, że w latach 2010–2012 dochód z gospodarstwa rolnego byłby ujemny, gdyby gospodarstwa te nie otrzymały dopłat do działalności rolniczej. Wskazuje to na pogarszającą się kondycję ekonomiczną gospodarstw rolnych, co potwierdzają wartości mierników sprawności gospodarowania. W latach 2010–2012 w stosunku do roku 2005–2009 koszty ogółem wzrosły średnio o 28,3%, natomiast wartość produkcji wzrosła średnio o 11,8%. Sytuacja ta miała wpływ na spadek opłacalności produkcji, co mogło skłaniać badane rodziny do odchodzenia od działalności rolniczej w kierunku podejmowania działań pozarolniczych.

Słabsza dynamika wzrostu dochodu z gospodarstwa rolnego niż dochodu spoza gospodarstwa mogła być częściowo związana ze zjawiskami kryzysowymi, wyraźnie odczuwanymi w Polsce po 2009 r. Sukcesywnie wzrastały wówczas ceny zakupu większości środków do produkcji rolniczej, podczas gdy ceny wytworzonych w gospodar-

stwach produktów rolnych zmieniały się różnokierunkowo. Niski poziom dochodów z gospodarstw rolnych i słaba kondycja ekonomiczna tych jednostek (objawiająca się m.in. nieodtwarzaniem majątku trwałego) zmuszała ich posiadaczy do poszukiwania dochodów poza gospodarstwem, choć i to nie było łatwe. W dobie postępującego kryzysu gospodarczego zmniejszała się bowiem m.in. liczba względnie dostępnych dla mieszkańców wsi stanowisk pracy, niejednokrotnie obniżały się też wynagrodzenia. W związku z tym dochody ogółem badanych rodzin (i rodzin do nich podobnych) nie były imponujące.

W obu okresach uwzględnionych w badaniu (2005–2009 i 2010–2012) pierwszą pozycję pod względem udziału w dochodach spoza gospodarstwa zajmowały dochody z zarobkowej pracy najemnej, a drugą – dochody z emerytur i rent. Marginalne znaczenie miały dochody z zarejestrowanej pozarolniczej działalności gospodarczej, chociaż w latach 2010–2012 zainteresowanie rodzin tym źródłem pozyskiwania dodatkowych dochodów było wyraźnie większe niż we wcześniejszym okresie. Stosunkowo rzadkie podejmowanie przez badane rodziny dodatkowej działalności pozarolniczej może świadczyć o ich biernej postawie wobec aktualnych wyzwań stojących przed rolnictwem. Zjawisko to może wynikać m.in. z faktu, że gospodarstwa tych rodzin należą do podmiotów o małej sile ekonomicznej, często nierozwojowych, a czasem nawet niezdolnych do kontynuowania działalności rolniczej. Ich sytuacja ekonomiczna wymaga zatem zdecydowanej poprawy. Jedną z dróg wiodących do tego celu może być poszukiwanie nowych źródeł dochodów bazujących na zasobach gospodarstwa (tzw. dywersyfikacja). Może to jednak wymagać wsparcia ze strony państwa, np. w postaci programów pomocowych z funduszy UE kierowanych do gospodarstw, które są zbyt słabe ekonomicznie, by zapewnić warunki do rozwoju nowych funkcji gospodarczych.

Niezbyt częste podejmowanie przez badane rodziny działań zmierzających do pozyskania dodatkowych źródeł finansowania może wiązać się również z wciąż małą dla nich dostępnością kredytów i pożyczek. To zaś nierzadko jest skutkiem zbyt małej zdolności kredytowej, jak również braku dostatecznych informacji na temat nowych źródeł finansowego wsparcia działalności gospodarczej zlokalizowanej na obszarach wiejskich.

Bibliografia

- Augustyńska-Grzymek, I. (2014). Bezrobocie a emigracja ludności wiejskiej na przykładzie regionu Pomorze i Mazury. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 347. *Ekonomia*, 22–31.
- Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza*. (1984). Warszawa: PWRiL.
- European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development. G.2. Economic analysis of EU agriculture. (2008). *Other gainful activities: pluriactivity and farm diversification in EU-27*. Brussels (17 June). Pobrane z: http://ec.europa.eu/agriculture/rural-area-economics/more-reports/pdf/other-gainful-activities-text_en.pdf
- Fernandez-Cornejo, J., Mishra, A., Nehring, R., Hendricks, Ch., Southern, M., Gregory, A. (2007). *Off-farm income, technology adoption, and farm economic performance*. Economic Research Report No. 36. Washington: USDA, Economic Research Service.
- Główny Urząd Statystyczny. (2008). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* Warszawa.

- Główny Urząd Statystyczny. (2012). *Powszechny Spis Rolny 2010. Pracujący w gospodarstwach rolnych*. Warszawa.
- Goraj, L., Kulawik, J. (1995). *Analiza finansowa gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną*. Warszawa: IERiGŻ.
- Goraj, L., Michalak, P., Zmarzłowski, K. (2009). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość w 2008 roku*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Goraj, L., Osuch, D., Płonka, R. (2008). *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2007 roku. Część I. Wyniki standardowe*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Jóźwiak, W. (2003). *Przewagi komparatywne polskich gospodarstw rolniczych*. Warszawa: IERiGŻ.
- Kołoszko-Chomentowska, Z. (2004). *Kondycja ekonomiczna rodzinnych gospodarstw rolniczych*, W: M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwo domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji* (s. 197–202). Warszawa: SGGW.
- Krakowiak-Bal, A. (2010). *Rozwój dodatkowej działalności gospodarczej w gospodarstwach rolnych UE. Inżynieria Rolnicza*, 5(123), 89–95.
- KRUS w liczbach. Liczba osób podlegających ubezpieczeniu społecznemu rolników prowadzących jednocześnie pozarolniczą działalność gospodarczą, według stanu na koniec każdego kwartału danego roku*. (2015). Pobrane 11.06.2015 z: www.krus.gov.pl
- Martinovska-Stojčeska, A., Georgiev, N., Erjavec, E. (2008). *Farm income analysis of agricultural holdings in Macedonia using FADN methodology. Acta Agriculturae Slovenica*, 92, 41–51.
- Meert, H., Van Huylenbroeck, G., Vernimmen, T., Bourgeois, M., Van Hecke, E. (2005). *Farm household survival strategies and diversification on marginal farms. Journal of Rural Studies*, 21(1), 81–97.
- Nowak, E. (2008). *Analiza sprawozdań finansowych*. Warszawa: PWE.
- Przedsiębiorczość wiejska*. (2006). Wyd. I. Warszawa: Fundacja Fundusz Współpracy.
- Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1187/2005 z 22 lipca 2005 r. zmieniające rozporządzenie (EWG) nr 1859/82 dotyczące wyboru gospodarstw przekazujących dane do celów określania dochodów gospodarstw rolnych [Commission Regulation (EC) No. 1187/2005 of 22 July 2005 amending Regulation (EEC) No. 1859/82 concerning the selection of returning holdings for the purpose of determining incomes of agricultural holdings]. O. J. L 193, 23.07.2005. (Rozporządzenie..., 2005)
- Skarżyńska, A., Goraj, L., Ziętek, I. (2005). *Metodologia SGM „2002” dla typologii gospodarstw rolnych w Polsce*. Raport Programu Wieloletniego 2005–2009 nr 4. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 28.09.2015

Do cytowania – For citation:

Augustyńska-Grzymek, I., Pawłowska-Tyszko, J. (2015). *Dochody rodzin ze słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych w regionie Wielkopolska i Śląsk [The incomes of families from economically weak farms in the Wielkopolska and Śląsk region]. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 3, 5–26. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2015.3.5>